

УДК 398(=161.2):82–343

Микола Філон, Галина Губарева

Семантика словообразу *краса* в архаїчних текстах української народної словесності

У статті розглянуто функціонально-семантичні особливості словообразу *краса* в архаїчних текстах української народної словесності. Наголошено на зумовленості давніх шарів значень аналізованого образу міфологічними віруваннями, визначено його місце в конструюванні фрагментів міфологічної і фольклорної картин світу й указано на органічний зв'язок з ключовим для української народної культури образом жінки.

Ключові слова: словообраз, семантика, символічне значення, міфологічний текст, міфологічна картина світу.

Краса як складник українського лінгвокультурного простору може розглядатися в різних вимірах: як словообраз, міфологема, концепт тощо. Саме слово *краса* належить до праслов'янської лексики, а його найдавніший зміст, сформований на ґрунті архаїчного світогляду, відображає особливості міфологічної концептуалізації широкого кола явищ дійсності – людини, природи, предметів культури, явищ духовного життя. Як

і багато інших давніх слів, *краса* не має однозначної етимології. Наведені в етимологічному словнику численні точки зору дослідників на походження цього слова значною мірою узагальнюють вивчення особливостей його функціонування в архаїчних текстах слов'янської культури й мають своєю метою історичну реконструкцію лексичної семантики [15:97]. Для її здійснення, зауважує С. Толстая услід за Е. Бенвеністом, конче потрібно спиратися на детальний аналіз контекстів та особливостей уживання слова в кожній мові, «але й цього може видатися замало для задовільного визначення всіх відношень у семантичному спектрі праслов'янської лексики, якщо дослідник залишиться в межах самого слова...» [9:551]. Шлях до такого аналізу лежить через детальне вивчення етнолінгвістичного змісту словобразу *краса* в текстах, належних до окремих етнічно маркованих традицій, зокрема української.

Визначальним для концептуалізації *краси* в діахронічному плані є виявлені лінгвістами зв'язок праслов'янського кореня **kresъ* з іменем **krasa* не як «красивість» узагалі, а «колір життя» – здоровий колір обличчя, рум'янець людини, що завжди було мірилом усіх речей [10]. Безперечно, важливим у такому вимірі *краси* є міфологічний дискурс з його глибинними витоками, а саме: культом Рожаниці [8:119–120]; шануванням П'ятниці – міфологічного образу, який є трансформацією образу язичницького божества Мокош; проакцентованим у народній обрядовості другим членом опозиції *чоловічий – жіночий*; культом жінки в родині; глибоко архаїчними уявленнями про тяглість роду, особливо виразно виявленими в зимовій календарно-обрядовій поезії, де образ матері посідає головне місце. Характерним прикладом останнього є українські колядкові пісні, зокрема:

А в нашого пана-пана N
Стояла яблонь посеред двора,
На тій яблоні золота кора.
Золота кора – то його жона,
А що віточки – його донечки,
А що сучечки – його синочки [11:433].

Образи жінки, матері, дівчини, цілком природні для колядок з їх культом Роду, взаємодіють з образами господині, розпорядниці, нареченої, належними до інших, не менш архаїчних, ніж найдавніші колядки, жанрів, зокрема веснянок. Саме в них владно заявляє про себе мотив *краси*, безпосередній зв'язок якого з жіночими образами демонструє фундаментальні для української культурної сфери уявлення про жінку як джерело життя.

Отже, у найдавніших текстах *краса* постає у своєму глибинному міфологічному наповненні й мислиться не стільки як колір життя, а саме життя, нерозтрачена життєва енергія та плодоносна сила. Важливо

відзначити, що *краса* взагалі належить до тих понять народної культури, зміст яких відображає специфіку не лише естетичної оцінки дійсності, а й пов'язаних із людиною та природою міфологічних уявлень про життя і смерть, народження і воскресіння, зміни пір року, плодючість, одруження.

Так, у веснянках образ *дівочої* (*дівоцької, паняньської*) *краси* пов'язаний із ритмом природного часу:

– Та Урай матку кличе:
– Та подай, матко, ключи,
Одімнути небо,
Випустити росу,
Дівоцьку красу.
Та **дівоцька краса**
Як літня роса:
У меду потопає,
У вині виринає [11:30–31].

Мотив відмикання неба широко представлений в українській поезії весняного циклу й виражає ідею, згідно з якою *дівочу* (*паняньську*) *красу* приносила на землю весна:

Як на весні роса,
Паняньська краса
В меду ся купала,
В вині випливала
Паняньська краса
В Дунаю ся крила,
Паняньська краса
На сонці сушила [3:177].

Ритмо-фонетичне зближення *краса* – *роса* відбиває закономірності смислової організації міфологічних текстів: «Яким би довільним не був вибір метрично необхідного епітета (або іншого художнього засобу. – *Автори*), той фонд, з якого він був узятий, абсолютно визначений, детермінований концептуальною структурою тексту» [4:10] – і, продовжимо ми, зумовлений асоціативними зв'язками між складниками міфологічної картини світу в їх характерному змістовому наповненні. Земна «роса на здоров'я. Вона завжди цілюща, особливо на Юр'я» [2:43] і мислиться як життєдайна сила, пов'язана з народженням та продовженням роду. Наведімо як приклад приказку «Діти – то Божа роса». Пор. давньогрецьке *δρωτοξ* – «роса» і «дитина» (про тварин). У цьому зв'язку особливий інтерес викликає одне зі значень давньоруського слова *краса* – «потомство, діти» [7:45]. Загалом осмислення прекрасного через поняття «плодоносного» належить до фундаментальних естетичних уявлень народів давнього світу.

У контексті наведених вище міркувань розглянемо семантику образу панянська краса в українських веснянках:

Молодая клочниця по замкахъ ходила,
 Молодого сторожа за руку водила:
 «Стороже, жарты замкни въ чотыри замки,
 Щобы не залѣталь сивый соколенько,
 Щобы не выносишь паньской красы!
 Паненьска краса, якъ на барвѣнку роса:
 Въ сыроваткѣ мочена, на Дунаю прана,
 На Дунаю прана, на шнурку сушена,
 На шнурку сушена, на столѣ тачана,
 На столѣ тачана, въ папѣр завинена,
 Въ папѣр завинена, шпильковъ зашпилена,
 Шпильковъ зашпилена, до куфра схована!»

Молодая клочниця по замкахъ ходила,
 Молодого сторожа за руку водила:
 «Стороже, жарты замкни въ чотыри замки,
 Щобы не залѣталь сивый соколенько,
 Щобы не выносишь паробоцкой красы!
Паробоцка краса, якъ на смѣтью роса:
 Въ помьяхъ мочена, въ калабанѣ прана,
 Въ калабанѣ прана, на плотѣ сушена,
 На плотѣ сушена, на землѣ тачана,
 На землѣ тачана, въ мѣшокъ завинена,
 Въ мѣшокъ завинена, шиломъ зашпилена,
 Шиломъ зашпилена, до грубы схована!» [3:681].

У вітчизняній та зарубіжній етнолінгвістиці існують різні інтерпретації протиставлення образів дівочої та парубоцької краси у веснянках. На думку О. Потебні, це «ворогування (війна, глузування) дівчат і парубків. Риса ця варіюється в піснях на різний лад» [5:115]. Так само в соціально-побутовому плані це протиставлення пояснюється у словнику «Славянские древности»: «На заході України «гаїлки» – це хоровадні пісні, що супроводжуються грою... На іншій території України і в ряді регіонів Білорусії веснянки в переважній більшості являють собою злободенні вуличні пісні, в мотивах яких є суперечки дівчат і хлопців, жителів сусідніх сіл, свекрухи та невістки і т. ін.» [5:355].

Пошуки генетичного начала і типологічних паралелей з метою у вираженні семантичних особливостей образу української дівочої краси об'єктивно приводять нас до необхідності залучення матеріалу інших культурно-історичних традицій. З цією метою використовуємо монографію А. Дуб'янського «Ритуально-мифологические истоки древнетамильской лирики», у якій описано одну з давньоіндійських культур. Привертають увагу виділені автором кілька мотивів, споріднених

з українськими. Усі вони пов'язані з річним поділом часу та циклами сільськогосподарських робіт, підкресленням жіночої краси, її переваги над чоловічою; агресивної активності дівчини; зображенням дівочої енергії в образах жару, вогню, пожежі; гасіння пожежі [1:26–28; 32–33; 83–85]. Нарешті, схожим є мотив охорони жінки: «<...> Чітко виражений мотив охорони героїні, замикання її всередині будинку, під замок перегукується з одним із характерних і важливих мотивів тамільської міфології – мотивом замкнутого храму богині, – зауважує А. Дуб'янський. – Закритий простір, стіни, двері, замок – все це символічно передає ідею стримання, контролювання сакральної енергії, концентровану могутність богині й одночасно її чистоту й дівочість» [1:98].

У цьому зв'язку зауважимо, що дослідникам міфології народів світу добре відомий звичай, поширений в архаїчних культурах: замикати дівчат у період статевого дозрівання. Прикметно, що дівчат часто ховали від сонця (одним з утілень світлого божества саме і є сокіл) [14:557–563]. Це ж спостерігається в українській і тамільській міфологіях.

Образи українських веснянок на тлі давньотамільської лірики виразно засвідчують своє магічне за змістом семантичне начало: культ жінки та її перевага над чоловіком, з одного боку, і зв'язок із життям та родом, зрештою, землеробством. Міфологічне значення охорони дівочої краси полягає в тому, що її збереження є умовою збереження плодоносної сили землі, що забезпечує майбутній урожай. Дівоча краса, замкнена від сокола, дівчина, позбавлена можливості зустрітися зі своїм коханим, – усе це різні за формою способи вираження однієї ідеї цього зв'язку між життєвою силою жінки і родючою силою землі та забезпеченням добробуту роду.

Не менш виразним з міфологічного погляду є концептуальне наповнення краси в українській весільній обрядовості. В етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» відповідна стаття із заголовним поняттям *краса* містить інформацію головним чином про його весільно-ритуальну семантику: *краса* – символ і атрибут нареченої у весільному обряді. У старослов'янських і польських весільних фольклорних текстах утіленням дівочої краси є коса незаміжньої дівчини. Поетичний образ краси може набувати антропоморфних, зооморфних і фітоморфних рис. *Краса* прощається з молодю, молиться у церкві, відлітає птахом і т. д. [6:651]. В українських весільних піснях *краса* – це передусім цнотливість, незайманість дівчини. Наприклад, під час «комори» співають:

Там в долиноньці на нивоньці
Зимна росонька впала,
Там Марисенька, там молоденька
Красоньку сіяла <...>
Милій:

Як тобі не жаль, молода Марисенько,
Красоньки розсівати,
Як тобі не жаль
Мні віночка дати?
– Вже мні не жаль, бо тя я поллюбила [12:361].

У піснях про зведення дівчини особливо чітко виявляється міфологічна семантика образу *дівоцької краси*, який символізує втрату цноти:

Ой на ставу, на ставочку, на воді,
Там плавали лебедята-лебеді.
Десь узявся славний хлопець, ще й стрілець,
Забив, забив щонайкращих лебедиць.
Розвіялось біле пір'я по горах,
Розіллялась кров червона по ріках.
Ой то не кров, то **дівоцька краса**,
Чому в дівки незачесана коса?
Ой та дівка у недузї лежала
Та за свою русу косу не дбала [13:493].

Символ краси-цноти відображає ідею зародження життя і зберігає давні уявлення про зв'язок краси і жіночої сили.

Така давня символічна семантика *краси* значною мірою редукується в типологічно пізніших текстах жанрів української словесності, зокрема в піснях про кохання. Провідним у словообразі *краса* стає естетичнооцінне значення зовнішності людини, хоча в окремих контекстах натяки на міфологічне підґрунтя образу зберігається:

Там стояла та криниченька;
Там дівчина умивалася
Гранітуром утиралася,
Красотою вихвалялася:
«**Красо моя та прекрасная!**
Кому, **красо**, ти достанешся?
Чи сотнику, чи полковнику,
Чи прежнему полбовнику,
Чи тому та несудженому» [13:35].

Стійкість естетичного наповнення семантики аналізованого словообразу втілюється в синонімічному зближенні слів *краса* і *врода*:

Та не давай з поганого,
Бо мені **вроди** жаль:
Моя **врода** – **повная рожа**,
Да біле личенько, да чорні брови,
Сама молода! [13:35]

Виявом модифікації значення й посилення зображальності *краси* є висока частотність уживання в піснях про кохання загальнооцінних епітетів: *красна, гожа, вродлива, гарна, хороша, пишна (дівка), гарний,*

красний, гожий (парубок), при цьому зображальність увиразнюється створенням розгорнутих образів, що передають ідею краси через світло, колір, цвіт: *Яка ж бо ти гожа, / Як у саду під віконцем / Та зацвіла рожса* [13:60]. У фольклорних текстах формуються стереотипні уявлення про дівочу та парубочьку красу, закріплені в усталених порівняннях: *красна як рожса, як зоря, маківка, як квітка тощо: Ой якби я така, / Як калина жаркая* [13:127].

Отже, тексти української народної культури, відмінні в історико-типологічному плані, демонструють поліфонічне семантичне наповнення словообразу *дівочька краса*. Його найдавніші витоки, пов'язані з міфологічними уявленнями про красу як життєву силу та життєздатність, простежуються в первісних жанрах словесності. Семантичні зміни словообразу відбуваються в напрямку посилення естетичного компонента. Водночас давнє символічне значення, його зв'язок із кольором життя стає поштовхом для виникнення численних стереотипних образів краси.

Література

1. Дубянский А. Н. Ритуально-мифологические истоки древнетамильской лирики / А. Н. Дубянский. — М. : Наука, 1989. — 243 с.
2. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
3. Невелева С. Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение / С. Л. Невелева. — М. : Наука, 1979. — 136 с.
4. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Часть III. Отделение II. Обрядные песни. — М., 1878. — 841 с.
5. Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / Потебня Александр Афанасьевич. — Варшава, 1883—1887. — Т. I. — 268 с.
6. Славянские древности : этнолингвистический словарь : В 5-ти т. / [под общей ред. Н. И. Толстого]. — Т. II. — М. : Международные отношения, 1999. — 699 с.
7. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка : В 3 т. / Срезневский Измаил Иванович. — Т. 1. — Репринт. воспроизведение : СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1893. — М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.
8. Срезневский И. И. Роженицы у славян и других языческих народов / И. И. Срезневский // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Николаем Калачевым. — Кн. 2. — Пол. 1. — М., 1855. — С. 119—120.

9. Толстая С. М. Семантическая реконструкция и проблемы синонимии в праславянской лексике / С. М. Толстая // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Люблина, 2003. Доклады российской делегации. — М. : Индрик, 2005.
10. Трубачов О. Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода / О. Н. Трубачов // Этимология. 1991—1993. — М., 1994. — С. 3—23. — Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics3/trubachev-94.htm>
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край : Юго-Западный отдел / Сост. П. П. Чубинский. — Т. 3. — СПб, 1879. — 486 с.
12. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / [укоряд. і комент. О. І. Дея]. — К. : Наук. думка, 1974. — 781 с.
13. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Частина 1. Пісні про кохання / [вступна ст., упоряд., підготов. текстів та прим. Г. К. Сидоренко]. — К. : Дніпро, 1964. — 586 с.
14. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Д. Д. Фрезер, пер. с англ. — 2-е изд. — М. : Полгиздат, 1983. — 703 с.
15. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачова]. — Вып. 12. — М. : Наука, 1985. — 186 с.

Филон Н. И., Губарева Г. А.

**Семантика словообраза *красота* в архаичных текстах
украинской народной словесности**

В статье рассмотрены функционально-семантические особенности словообраза *красота* в архаичных текстах украинской народной словесности. Указано на обусловленность давних слов значений анализируемого образа мифологическими верованиями, определено его место в конструировании фрагментов мифологической и фольклорной картин мира и показана органическая связь с ключевым для украинской народной культуры образом женщины.

Ключевые слова: словообраз, семантика, символическое значение, мифологический текст, мифологическая картина мира.

Filon M. I., Hubareva H. A.

**Semantics of the word image *beauty* in archaic texts
of Ukrainian national literature**

Functional and semantic peculiarities of word image *beauty* in archaic texts of Ukrainian national literature are reviewed in the article. It was stressed that ancient levels of meaning of the analyzed image were stipulated by mythological beliefs; a position of the analyzed image in construction of fragments of mythological and folkloric worldviews was defined; integral connection with woman image which has key relationship to Ukrainian folk culture was stated.

Key words: word image, semantics, symbolic meaning, mythological text, mythological worldview.